

SAHAB ƏLİYEVƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: sahabaliyeva89@gmail.com

EYNƏLİ BƏY SULTANOVUN PUBLİSİSTİKASINDA ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ

Maqalədə Eynəli bəyin publisistikasında erməni məsələsi hərtərəfli şəkildə araşdırılmış, bu mövzu ilə bağlı bir çox məqalələr tədqiqatə calb olunmuşdur. Görkəmli ədibin bu mövzuda yazdığı məqalələrində ermənilər saxtakar, işğalçı, təcavüzkar davranışları ciddi tənqid olunmuş, dövlətə bağlı reallıqlar əks etdirilmişdir. "İrəvan hadisələri" maqaləsində baş verən hadisələrin fəvvalında 1905-1906-cı illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım onların işğalçıqlar planlarının bir hissəsi olması real faktlarla əsaslandırılmışdır. Maqalədə qeyd olunmuşdur ki, ermənilər tarix boyu təkəz torpaqlarımıza göz dikməklə kifayətlənməmiş, maddi-mənəvi dəyərlərimizə də sahib çıxmışdır. Bu işə onların təbii təcavüzkar, saxtakar, cinayətkar bir millət olmasının əyani sübutu kimi qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: *Eynəli bəy Sultanov, erməni məsələsi, siyasi publisistika, vətənpərvər ziyalı, real faktlar.*

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi, elmi mühitinin görkəmli simalarından biri Eynəli bəy Sultanovdur. Yazıçı, publisist, ictimai xadim kimi tanınan Eynəli bəyin çoxcəhətli fəaliyyəti, uzun illər xaricdə yaşaması onun dünyagörüşünün formalaşmasında müstəsna rol oynamış, onun Vətəninin, xalqının geriliyini düzəltməyə səbblərə qarşı daha duyurlu, millətsevər bir ziyalı kimi yetişmişdir. Onun müxtəlif hüquq idarələrindəki fəaliyyəti, "quberniya idarəsində birinci dərəcəli daftərxana xidmətçisi", İrəvan Dairə məhkəməsinə törcümə, məhkəmə katibinin köməkçisi, Dairə məhkəməsinə mülki işlər üzrə üçüncü stolun rəisi, Dairə məhkəməsi prokurorunun köməkçisi" [3, s. 9-10] vəzifələrində çalışması cəmiyyəti həyatını bütün icəllərlərinə kimi öyrənməsinə, xalqın acınacaqlı taleyini daha yaxından müşahidə etməsinə, ən əsası da böyük yazıçı, publisist kimi formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. 1906-cı ildən isə İrəvan Dairə məhkəməsi prokurorunun Naxçıvan mahalı üzrə köməkçisi seçilən Eynəli bəy, "1907-ci ildə İrəvan Dövlət Dumasına deputat seçilmiş, cəmiyyətdə ictimai xadim kimi də qəbul olunmuşdur" [3, s. 12].

Onun ictimai-siyasi fəaliyyəti bədi, publisistik yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. Maqalələrində onun siyasi baxışlarının, o dövrün siyasi hadisələrini qərəzsiz, düstür bir şəkildə təhlilinin, bütün xalqlara olan humanist mövqeyinin şahidi olurdu. Lakin zamanla, maqalələrində də anlaşıldığı kimi, rus və ermənilərə qarşı münasibəti dəyişmiş, "hər addımda Azərbaycan türklərinə ikinci dərəcəli vətəndaşları kimi baxan, onların haqlarını tapdayan sovinist rus hakimiyyəti, bu işdə çar məmurlarının dəmtəntənə olan erməni təkzibatçıları" [4, s. 42] mətbuat vasitəsilə tənqid etmişdir. Onun "İrəvan hadisələri", "İrəvan quberniyası mülkədarlarının vəziyyəti və 1912-ci il 20 dekabr qanunu", "Buna nə əd vermək olar", "Bax, belə lazımdır!", "Suallar və cavablar", "Səmi-millik yoxsa abırsızlıq?", "Müdafisizlər", "Ermənilər arasında xuliqanlıq" və başqa məqalələri bu mövzuya həsr olunmuş, rusların və ermənilərin hələ XX yüzilliyin əvvəl-

lərindən azərbaycanlılara olan nifrətinin, düşmənçilik münasibətlərinin mövcudluğunun əyani sübutu kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bütün həyatı boyu xalqlar dostluğu, Zaqafqaziya yaşayan erməni, gürcü və azərbaycanlıların mehriban yaşamlarına çılışan Eynəli bəy xalqın əsl düşməninin "xalqlar arasında milli sədd yaradaraq başqa xalqların ləyaqətini qiymətləndirməyən və beləliklə, mənsub olduğu xalqın da ləyaqətini kiçildən, təhqir edən, dar gündə xalqın daldında durmayan, burjuaziyanın pulu ilə iş görən, məsləksiz adamlar" [7, s. 118] olduğunu nəzərə çatdırırdı. Bu baxımdan onun "İrəvan hadisələri" məqaləsi maraqlı doğurur. Maqalədə Eynəli bəyin dövrünün açıq fikirli ziyalısı kimi fəaliyyətindən, "xalqları bir-birinə düşmən edən, onların mənəviyyatını təhqir edən yerli burjuaziya və ümumi düşmən olan hakim təbəqələrə qarşı" [7, s. 118] olan mübarizəsindən, qarızın milli qırğın siyasətindən bəhs olunur. Maqalənin 1905-ci ildə yazılması heç də təsadüfi deyil. Tarixdə də məlum olduğu kimi, "1905-1907-ci il hadisələri Azərbaycan tarixində ermənilər tərəfindən sonralar silsilə halını almış xalqımıza qarşı törədilən soyqırımın ilk müstəşkil mərhələsi olmuşdur" [1, s. 178]. Azərbaycanın bir çox bölgələrində – Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Cəbrayıl, Şuşa, Gəncə, Qazax və başqa ərazilərdə törədilən qırğınlar planlı şəkildə, etnik təmizləmə məqsədli törədilmiş, "icraçıları bilavasitə və birbaşa ermənilər olsalar da, qarızım və onun bölgədəki məmurları da ən azı ermənilər qədar məsuliyyəti daşıyırlar" [1, s. 178].

Həmin illərdə baş vermiş qırğınların öyrənilməsi və ictimaiyyətə çatdırılmasında Eynəli bəy Sultanovla yanaşı C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Səbir, N.Nərimanov, M.M.Nəvvab, M.S.Orudubadi və başqalarının da böyük rolu olmuşdur. Xüsusilə M.S.Orudubadinin "Qanlı illər" və M.M.Nəvvabın "1905-1906-cı illərdə erməni-müsləman davası" əsərləri həmin faciənin tarixi gerçəkliyinin düzgün dərk ediləməsi baxımından olduqca qiymətli mənbələrdir. Həmin illərdə E.Sultanovun da İrəvanda yaşaması və baş verən hadisələri şəxsən müşahidə etməsi onun "İrəvan hadisələri" məqaləsində öz əksini tapmışdır: "Kədərli hadisələr bizdə İrəvanda da qızışdı. Qırğın bizim həmpəşərtlilər – ermənilər və tatarlar (azərbaycanlılar – S.Ə.) arasında da başlandı. Bu "müharibənin" məhz hansı qara qıvıvulur təsiri ilə başlandığının zaman aydınlaşdıracaq. Mən şəxsən şahidi olduğum faktları oxucularla bölüşmək vəzifəsinə üzümünə götürürəm... Şəxsən mən o faktları haqqıq qəbul edərdim ki, hansıları özüm görmüşəm, yaxud digər tam ədəbli şahidlər mətbuat vasitəsilə cəsarətlə bildirəcəklər" [9, s. 26]. Maqalədə 20-23 fevral ərzində İrəvan şəhərində olan izdihama, ermənilər və azərbaycanlılar arasında olan qarışıqlığı təsvir edən Eynəli bəy yazırdı: "Biz katibxanada çay içərkək günün ən mühüm məsələsi – Bakı hadisələri haqqında sakitcə söhbət edirdik. Özü də ermənilər və tatarlar (azərbaycanlılar – S.Ə.) arasında dostluq əhval-ruhiyyəsinin mövcud olduğu və hər hansı düşmənçiliyin olmadığını İrəvanda bir cür hadisələrin mövcud olmayacağına inanmışız ifadə edirdik. Hələ stəkanlarımızdakı çayı bitirməmişdik ki, "Dükanları bağlayın!" bağırılan eşitdik və bəzardakı tatarlardan (azərbaycanlılardan – S.Ə.) ibarət izdihamın məsədi qaçdığını gördük. Katibxanadan çıxıb izdihama qarşıaraq "Biz ermənilərdən qəzəblə yazamızı qurtarıq, ermənilər bizi öldürür!" çığırtdılarını eşitdim... Buradaca məlum oldu ki, həyəcana Bazar meydanında bir tatarın (azərbaycanlının – S.Ə.) elə digər tatar (azərbaycanlı – S.Ə.) tərəfindən təsadüf nəticəsində yaranmış səbəb oldu. Lakin həyəcan elə güclü idi ki, bütün dükanlar bir an içində bağlandı" [9, s. 27]. Qeyd edək ki, Eynəli bəyin bu maqalədə bəhs etdiyi Bakı hadisələri ermənilərin 1905-1906-cı illərdəki müsləman qırğınının ilk hədəfi idi. Bu haqda M.S.Orudubadi "Qanlı illər" əsərində geniş məlumat vermiş, 1905-ci il fevralın 6-dan 10-a qədər baş verən və hər iki millətin tarixinə düşən qara bir peşmançılıq sahifəsi kimi adlandırıldığı qanlı Bakı faciəsi haqqında yazmışdır: "Bəli, bu bomba altısında baş verən Bakı faciəsidir ki, bütün Qafqaza bura-

dan atəş açıldı. Bu gün hər tərəfdə, yəni Bakının bütün səhərlərində iğtişaş gözəlirdi...
Deyilənlərdən məlum olur ki, iki qanlı camaat bir-birinin öhdəsinə buraxılmışdı... Hökumət bu mərkəzləri sakitləşdirməyə cəhdə da, ələ bir ciddi iş görməyibli hamımız məlum və aydındır... Yuxarıda verilmiş məlumatlardan anlaşılır ki, ermənilər büsbütün Bakıda məğlub olub fəlakətə uğramışlar [8, s. 12-19]. Bakıdakı məğlubiyyətlə bərabər bilməyən ermənilər Eynəli bəyin də məqaləsində təsvir etdiyi kimi, İrəvanda iğtişaşları törətməyə başlayırlar. Eynəli bəyin məqaləsinin davamında aydın olur ki, erməni və azərbaycan nümayəndələri toplaşmış, şəhər sakinlərini sakitləşdirmək üçün 34 hərmətli əzərs seçilmiş, E.Sultanov da həmin şəxslərin arasında olmuşdur. Lakin bu tədbirlər də fayda verməmiş, növbəti gün, yəni 21 fevralda "bazarda tatar (azərbaycanlı – S.Ə.) olan kişinin hələ də küçədən götürülmüşsə cosodini, iki dükanda isə dörd yaralı – tatar (azərbaycanlı – S.Ə.) və bir yaralı erməni aşkar etdik...Elə buradaca xəbər aldıq ki, bir erməni balkondan açılan atəşlə karvansarının həyatında tatar (azərbaycanlı – S.Ə.) öldürüldü" [9, s. 28]. Eynəli bəyin yazdığına görə, sonrakı iki gün nisbətən sakit keçmiş, əhali önlərin dəfni ilə məşğul olmuş, heç bir xoşagəlməz hadisə baş verməmişdir. Məqalənin sonunda isə Eynəli bəy ahalıya yardım məqsədli yazılmış, İrəvan şəhərinin bütün millətlərindən – rus, erməni, azərbaycanlı və yəhudilərdən təşkil olunan ziyalı gənclərdən ibarət olan qrup və onların fəaliyyəti haqqında məlumat verir: "Onlar qarşılarına əhaliyi sakitləşdirmək üçün bütün mümkün təccili tədbirləri müzakirə etməyi və bütün Qafqaz xalqları arasında birliyə və qardaşlığa nail olmaq üçün öz fəaliyyətlərini davam etdirməyi məqsəd qoymuşdular" [9, s. 32]. Bu qrupun fəaliyyətini böyük sevincə qarşılaması Eynəli bəyin humanizmindən, milliyət fərqi qoymadan insanların qırılmasına qarşı olmasından irəli gəlirdi. Bu məqalədən də anlaşılır ki, Eynəli bəy "iki xalq arasında ki burğunun əsil mahiyyətini xalqa izah etməyə çalışmış, burjuaziyanın öz hökumranlığını saxlamaq naminə min cür maneəv edib, zəhmətkeş xalqı bir-birinə qurudaraq, onların vahid qüvvəsinə parçalamasını da oreyd etmiş, onlara lənət yağdırmışdır" [6, s. 156]. Lakin baş verən sonrakı hadisələr, M.S.Ordubadinin "Qanlı illər" əsərində də məlum olduğu kimi, ermənilər 1905-ci ilin may ayının əvvəllərində Naxçıvanda, daha sonra isə 23 may tarixində İrəvanda yenidən qırğınları törətmiş, çoxlu günahsız azərbaycanlının qırılmasına səbəb olmuşlar. Deməli, "İrəvan hadisələri" məqaləsində Eynəli bəy baş verən hadisələrə nə qədər humanist mövqedən yanaşsa da, sonrakı qırğınlar, ermənilərin tacavüzkar siyasəti bir daha sübut etdi ki, 1905-ci ilin fevralında İrəvanda baş verən iğtişaşlar heç də təsadüfi deyil, erməni xislətinin, erməni makrinin, onların təjavüzkar planlarının bir hissəsi idi.

Eynəli bəyin 1914-cü ildə yazdığı "İrəvan quberniyası mülkədarlarının vəziyyəti və 1912-ci il 20 dekabr qanunu" adlı məqaləsində mülkədar-kəndli münasibətlərinə toxunulmuş, kəndlilərin mülkədarlara biyarı ödəməsinin nümunəsi kimi ermənilərin hərəketləri real faktlar əsasında qələmə alınmışdır: "1905-ci ildəki erməni-tatar (azərbaycanlı – S.Ə.) iğtişaşları zamanı Naxçıvan qəzasının erməni kəndliləri talan olduqlarını böhənə gətirərək 3-4 il ərzində öz mülkədarlarına bir buğda dənəsi belə vermədilər, bəzi hallarda isə mülkədarları və onların icarədarlarını hətta kəndlilərinə buraxmadılar. Naxçıvan qəzasının erməniləri erməni-tatar (azərbaycanlı – S.Ə.) qarşıqlılıqla zərərlə çəkmışdilər, lakin müsəlmanlar da zərərlə qərmışdilər. Və əgər sonuncular (müsəlmanlar – S.Ə.) acınacaqlı vəziyyətdə qalmışdılarsa, ermənilər geniş təşkil olunan kömək sayəsində tez özlərinə gəldilər və erməni-tatar (azərbaycanlı – S.Ə.) iğtişaşlarından qaçaqkı vəziyyətlərindən daha təminatlı maddi durumdə idilər. Buna baxmayaraq onlar öz mülkədarlarına mülk ödəmirdilər" [9, s. 95-96]. Bu məqalə həm 1905-ci il Naxçıvanda da iğtişaşların olmasının öyrənilməsi baxımından, həm də ermənilərin başqasının torpa-

ğında heç nə ödəmədən öz torpağı kimi məskunlaşmasının onların mənfur xislətinin bariz sübutu kimi böyük əhəmiyyət daşıyır.

"Naxçıvanda vəziyyət yaxşı deyil" məqaləsində isə Eynəli bəy Naxçıvanda un çatışmazlığı səbəbindən əhalinin çəməyi olan ehtiyacının təmin olunmamasını təsvir etmiş, bunun səbəbini isə belə izah etmişdir: "Naxçıvan qəzasında bir il toplanan son dərcə bu buğda məhsulu baş hara gedib? – sualımıza Naxçıvan şəhər starostası cavab verdi ki, İrəvan və Üçmüəzzinə böyük qaçqın axını nəticəsində Naxçıvan buğdası İrəvan erməniləri tərəfindən olduqca yüksək qiymətə alınır və bunun qarşısını alınması üçün heç bir qanuni tədbir görmək mümkün deyil. Əhali öz ruzisini möhtəklərə sataraq öz-özünə quyu qazır" [9, s. 183].

Eynəli bəy Sultanovun 1915-ci ildə yazdığı "Buna nə ad vermək olar" məqaləsində isə Üzeyir bəy Hacıbəyov və onun qarşısı Zulfüqar bəyin operettalarının müsəlmanlar arasında çox məşhur olmasından, qürəslən səhənsindən, demək olar ki, düşməməsindən danışan müəllif bu əsərlərin erməni dilinə tərcümə olunub erməni artistləri tərəfindən klubların səhənlərində oynanıldığını haqqında da məlumat verir: "Lakin qərba bürasdır ki, erməni artistlərinin buraxdığı afişaların heç birində bu yeni pyeslerin müsəlman müəlliflərinin əsərləri olduğu göstərilir, onların adı çəkilir. Xarakterik misəyət səhənləri ilə səciyyəvi olan xalq müsəlman pyesləri ermənilər tərəfindən sadəcə "Asiya həyatından alınmış səhənlər" kimi təqdim edilir. Bu məqsədlə şəkildə edilir ki, tamaşaçılar onları erməni əsərləri sayıb tamaşalara baxmağa gəlsin, yaxud "müsəlman" sözü-nün özü ermənilərə xoş gəlmir, bəzə məlum deyil... müsəlman müəlliflərin adlarını gizlədilməsində nə isə hiss edilməyən, qarancılıq bir səbab var. Və qeyri-ixtiyari özünə belə bir sual verirənsə: erməni tərcüməçilərinin bu hərəkətinə nə ad vermək olar" [9, s. 157]. Daha sonra 1916-cı ildə yazdığı "Bax, belə lazımdır" məqaləsində isə ermənilərin öz səhvlərini düzəltməkləri haqda məlumat vermişdir: "Beləliklə, erməni səhənsinin xadimləri, ya bizim yazımız sayəsində, yaxud da bizim bilmədiyimiz səbəblərdən, səhvlərinin səmimi olaraq etiraf ediblər və erməni tamaşaçılar tərəfindən sevilən tərcümə pyeslərinin məşəyini gizlətmirlər" [9, s. 190]. Bütün bunlar belə bir fikir formalaşdırır ki, ermənilər tarix böyü təkcə torpaqlarımıza göz dikməklə kifayətlənməmiş, maddi-mənəvi dəyərlərimizə də sahib çıxmağa çalışmışlar. Eynəli bəyin məqaləsində də qeyd etdiyi kimi, 1916-cı ildə bilinməyən səbəblərdən öz səhvlərini düzəltmələrə də, lakin bu gün ermənilərin maddi-mənəvi dəyərlərimizi öz adları ilə dünya ictimaiyyətinə təqdim etməkdə davam etmələri onların təbiətən saxtəkar, riyakar olmalarından xəbər verir.

"Ermənilər arasında xuliqanlıq" adı altında üç məqalə yazan Eynəli bəy xuliqanlıqın mahiyyətini izah edir və bu halın ermənilər arasında da mövcudluğunu real faktlarla təsvir edir: "Xuliqanlıq dəyöndə bizi ifrat çəhalətpərəstliyin nəticəsi və əxlaqi hissilərin, eləcə də insani vicdanlılığın, namuskarlığın pozulması olan zərərli, xuliqan baxımdan dağöcül hərəkəti başa düşürük. Məhz bu monada erməni həyatında xuliqanlıq, şübhəsiz ki, mövcuddur. Həm fərdi xuliqanlıq, həm də kütləvi" [9, s. 276]. Bunu konkret nümunələrlə, faktlarla təsvir edən Eynəli bəy münasibətin nöbniki kütləyə qarşı olduğunu, hətta katolikos Ormanian, patriarx İzmiryıyan, arxiyepiskop Sukias kimi çamiyyət içinde tanınan şəxslərə qarşı yönəldilməsini ermənilərin özbaşınalıqlarını, öz istədliklərini həyata keçirə bilmədiklərinə etdikliklərini qüvvəyə hərəkətlərin əlaməti kimi dəyərləndirirdi: "Erməni kütləsi, yaxud onun bir hissəsi üçün belə bir prinsip şəxssiz olub ki, əgər haradasa, nə isə istəyirsənsə, istəyinin qanuni, yaxud qanunsuz olmasına baxmayaraq, vasitə və metodları ayırd etmədən, onları nə fərdi, nə də ictimai əxlaq nöqteyi-nəzarından, yaxud ən sadə ölçü ilə – insan vicdanı və namusu ölçüsü ilə qiymətləndirmədən sən öz istəyini həyata keçirə bilərsən?" [9, s. 273]. Bu sualla ermənilərin əsl simasını göstə-

rən Eynəli bəy onların öz maraqları, mənfəətləri üçün nəinki başqa xalqlara, hətta özlərindən olanlara belə etdikləri qanunsuz, heç bir əxlaq normalarına sığışmayan hərəkətlərini səksən yaşlı arxiyepiskop Sukiasın simasında real faktlar əsasında təsvir etmişdir: “Üçməzsin monastırının ətraflarından bir neçə yüz erməni toplayıb, qoca Sukiası ortaya qoyub və onun üzünə, gözlərinə, ağzına tüpürməyə başlayıb, üzünə burunlarını, dilini ifrazat atıblar, söyüşlər söyüb (onları hərflərlə ifadə, yaxud tələffüz etmək əz-çox təbiiyəli insan üçün ədəbsizlik olar). Kötülinin ortasında yepiskop xaçı ilə bəzənmiş qoca... başından ayağınadək tüpürəcəkləmiş, bulaşmış, təhqir edilmiş, söyülüb biabir edilmiş vəziyyətdə gəlirdi...” [9, s. 276].

Eynəli bəyin “Səmiimilik yoxsa abırsızlıq?” məqaləsində isə 1905-ci il qırğınları ərəfsində iki müasir erməni və müsəlman ictimai xadiminin səhəbtii zamanı erməni millətinin nümayəndəsinin sözləri ermənilərin türklərə, müsəlmanlara olan düşmən münasibətlərinin əyani sübutudur. Eynəli bəy məqalədə hər iki millətin nümayəndəsinin səhəbtini heç bir fantaziya qarışığı olmayan, real fakt əkləndiraraq, onlar arasında olan dialoqu oxuculara təqdim edir: “Müsəlman ictimai xadim erməni millətinin nümayəndəsinə aşağıdakı sözlərlə müraciət etdi:

– Deyin, yoldaş, axı sizə məlumdur ki, daim müsəlmanların qurbanlarına çevrildiyi təxribatlar əksər hallarda erməni əhalisinin bir hissəsi tərəfindən törədilir. Bəs niyə bunun əleyhinə nəşə bir tədbir görmürsünüz, mətbuatda çıxış etmirsiniz və s.? Doğrudanmı siz 1905-ci il qanlı hadisələrinin canlı şahidi olmaq istəyirsiniz? Erməni cəmiyyəti bu haqda ciddi düşünməlidir.

– Sizə deyim ki, həmkarım, – erməni cavab verdi, – biz siz müsəlmanlardan qorxuruq. Ona görə qorxuruq ki, siz bizdən nəşə kənarəda durursunuz, bizimlə yaxınlaşmırsınız və bizim üçün tapmacasınız. Bu əndişənizdə rus əsgəri – bizim yeganə müdafiəçimizdir. Axı Allah bilir, Qafqaz cəbhəsində türklərin hücumə keçdiyi təqdirdə siz bizimlə nə ədə bilirsiniz... Ona görə də, qonşularımız müsəlmanların firavanlığı bizim proqramə qətiyyəvə daxil deyil və daxil ola da bilməz” [9, s. 262-263]. Erməni xadiminin bu sözləri Eynəli bəyə böyük narahatlıq və qayğı yaradır: “...biz soruşuruq, bu səmiyyətdir, yoxsa həyasızlıq və ədəbsizlik? Allah ələməsin ki, bu “erməni ictimai xadiminin” fikri erməni cəmiyyətinin əksəriyyətinin fikri ola...” [9, s. 263].

Doğrudan da, sonrakı qırğınlar, soyqırım, qətləmlər – “1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1993-cü illərdəki qırğınlar nəticəsində, 700 mindən artıq Azərbaycan türkünün öz ocaqlarında qətlə yetirilməsi, 3 milyona yaxın azərbaycanlının öz atə-baba yurdundan çıxarıdılıb çıxarılməsi” [5, s. 1260] bir daha sübut etdi ki, Eynəli bəy narahatlığında nə qədər də haqlı idi. Bu gün, çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, türklərin nəfət hissə ilə böyüdünlən ermənilər haqsız, günahkar, cinayətkar olduqları halda, nəinki bunun qəbul etmir, hətta heç bir tarixi faktla hesablaşmadan öz həyasız tələblərini bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa çəlişir, öz havadirlərinin köməyilə də buna nail ola bilər. Lakin onlar türkün yenilməz gücünü, iradəsini, əzmini unudurlar. Məhz Eynəli bəyin də 1916-cı ildə yazdığı “Müdafisəzilə” məqaləsində tanış müsəlman ziyalının müsəlmanların tarix və bəşəriyyətin mühəkiməsi qarşısında müdafisəz olmaları barədə narahatlığını Eynəli bəyin verdiyi cavab maraq doğurur: “Müsəlmanların müdafisəsini artıq sayıram. Ermənilər heç də bizə örnək deyil. Qoy onlar, əgər istəyirlərsə, vəkəllərin köməyinə müraciət etsinlər. Bizim bunu etməyə ehtiyacımız yoxdur, hətta vıcdanımız rahatlatmaqdan ötrü olsa belə...Bəşəriyyətin mühəkiməsi dövlət məhkəməsi deyil, ona müdafisə nitqləri lazım deyil; o, bizə vəkəllərsiz də bəraət qazandırə bilər...milli şücaətimize, ali mənəvi mədəniyyətimizin və s. mədh edilməsinə gəlincə isə, inanın, onlar bizə tamamilə lazım deyil. Biz heç vaxt özümlüzə reklam etməmişik və etməyəcəyik...”

[9, s. 192-193]. Daha sonra Eynəli bəyin 1918-ci ildə qələmə aldığı “Suallar və cavablar” məqaləsində müsəlmanları Ermənistanə tabe olmağa məcbur edən qüvvələrdə etdiyən son müraciəti nəinki ermənilərə, onları bütün havadirlərinə verilmiş layıqlı bir cavabdır: “Sonda isə hamıya bu, bunu deyək: Erməni hakimiyyətinə müsəlmanları tabe olmağa məcbur etmək önləri yenidən yaratmaq, təbiiətlərini dayıdirmək lazımdır. Bütün dünyada buna qədər olan hakimiyyət vardırmı?” [9, s. 204].

Beləliklə, Eynəli bəyin məqalələri 1905-1906-cı illər ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi qırğın, türklərə, müsəlmanlara olan nifətinin, məkri siyasətinin tarix boyu mövcudluğunun real faktları sübutudur. Məhz bu səbəbdəndir ki, Eynəli bəyin bu mövzuda yazdığı məqalələri tarixi reallığı özündə əks etdirməsi, o dövrün hadisələrinə işıq tutması baxımından qiymətli mənbədir və aktuallığını həmişə saxlayacaq, əhəmiyyətini itirməyəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfəri E. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münəqişəsi. Bakı: Nurlan, 2008, 280 s.
2. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 192 s.
3. Həbibbəyli İ. Gökəmlı yazıçı, böyük publisist və ictimai xadim / Eynəli bəy Sultanov: Taleyi və sənəti. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 240 s.
4. Quliyev V. Mirzə Cəlilin “huşyar dostu” // Eynəli bəy Sultanov: Taleyi və sənəti. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 240 s.
5. Qaraoğlu F. Ermənilər və həqiqətlər (rəsmi sənədlərlə): 3 cildə. III c., Bakı: Nurlan NPM, 2009, 344 s.
6. Maqşudov İ. Eynəli bəy Sultanov: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 208 s.
7. Maqşudov İ. Eynəli bəy Sultanovun publisistikası // Eynəli bəy Sultanov: Taleyi və sənəti. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 240 s.
8. Ordubadı M.S. Qanlı illər. Naxçıvan: Əcəmi, 2001, 192 s.
9. Sultanov E. Məqalələr. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 288 s.

Сахаб Алиева

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В ПУБЛИЦИСТИКЕ ЭЙНАЛИ БЕКА СУЛТАНОВА

В статье всесторонне изучен армянский вопрос в публицистике Эйна́ли Бека, а также были исследованы многие статьи на эту тему. В статьях, написанных выдающимся литератором на эту тему, было подвергнуто серьезной критике фальшивое, захватническое, агрессивное поведение армян, и отразились реалии этого периода. На фоне происходивших событий в статье армянскими фактами было обосновано, что геноцид, совершенный армянами против азербайджанцев в 1905-1906 годах, был частью их планов агрессии. В статье отмечается, что армяне на протяжении истории не ограничивались претензиями на наши земли, но и пытались овладеть нашими материальными и моральными ценностями. Это было оценено как явное доказательство того, что они по своей природе являются агрессивной и преступной нацией.

Ключевые слова: Эйна́ли бек Султанов, армянский вопрос, политическая публицистика, патристичный интеллигент, реальные факты.

ARMENIAN ISSUE IN EYNALI BEY SULTANOV'S PUBLICISM

In the article, Eynali bey's publicity has been thoroughly investigated and his many articles on the subject have been involved in investigation. In the articles on this issue written by the prominent writer, the fraudulent, aggressive, aggressive behaviors of the Armenians were seriously criticized, and the realities of the period were reflected. The fact that the genocide committed by Armenians against the Azerbaijanis in 1905-1906 was justified by the facts in the background of the events in "Iravan events" that it was a part of their aggression plans. It was noted in the article that Armenians had not only been dwelling on our lands all the time, but also tried to have our material and moral values. This is a clear proof that they are aggressive, fraudulent, criminal nation by nature.

Keywords: *Eynali bey Sultanov, Armenian problem, political publicity, patriotic intellectual, real facts.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)